Udgangspunktet for fremtidens danske landbrug: Erhvervets historie fra 1945 til 2026[1]

Niels Kærgård, professor emeritus, Institut for Fødevare- og Ressourceøkonomi, Københavns Universitet, nik@ifro.ku.dk

Det hedder med megen ret, at livet må leves forlæns, men kun kan forstås baglæns, og historien kommer derfor naturligvis til at spille en central rolle i enhver form for fremtidsforskning. I forbindelse med en diskussion om dansk landbrugs fremtid er landbohistorien derfor absolut nødvendig. Og den danske landbrugshistorie siden den anden verdenskrig har været dramatisk. Vi er gået fra et arbejdskraftintensivt landbrug med omkring to hundrede tusinde små familiebrug til et landbrug baseret på kemi og kapital og med under seks tusinde heltidsbrug. Maskiner, kunstgødning og pesticider har gjort gamle dyder som sædskiftet overflødigt. Men det har medført nye problemer med miljø og biodiversitet. Hvor dramatisk og omfattende forandringerne har været, kan ses både af de nøgne tal og af de litterære beskrivelser af menneskeskæbnerne i sektoren.

Skiftende idealer i dansk landbrug siden 1945

Vi ved ikke andet om fremtiden end det, vi kan slutte os til ud fra fortidens erfaringer. Så skal man diskutere landbrugets fremtid, er et solidt fundament i landbrugshistorie et godt udgangspunkt. Problemet er bare, at dansk landbrugs historie i de sidste 75 år har været præget af store svingninger. De erfaringer, man gjorde i 1950'erne, er – måske – ikke meget værd i dag?

Perioden efter anden verdenskrig kan med lidt god vilje deles op i tre afsnit. Perioden frem til omkring 1960 er præget af små familiebrug. Derefter sætter en sammenlægnings- og rationaliseringsbølge ind, som har varet til i dag. Men perioden efter 1993 bliver udover sammenlægningerne præget af en ny interesse for miljø og biodiversitet.

De tre perioder 1945-1960, 1960-1993 og 1993-2026 har hver sine ideer om, hvad godt landmandskab er – hvad er idealerne, og hvilke faktorer skal man først og fremmest tage hensyn til. Disse idealer er baseret på, hvilke faktorer der er knappe, og hvilke der er til stede i stor og billig mængde. Man værdsætter og lægger vægt på, hvad der er knapt.

1. Diskussionen på seminaret "Landbruget i fremtiden" på Syddansk Universitet den 6. marts 2026 og kommentarer fra Peder Andersen og Henning Otte Hansen, Institut for Fødevare- og Ressourceøkonomi, KU, Paul Richard Sharp, Økonomisk Institut, SDU, og Martin Hvarregaard Thorsøe, Institut for Agroøkologi, AU, har givet nyttig hjælp til udformning af denne artikel, og forfatteren takker for denne hjælp. Ansvaret for synspunkter, uklarheder og eventuelle fejl er naturligvis alene forfatterens.

> *De tre perioder 1945-1960, 1960-1993 og 1993-2026 har hver sine ideer om, hvad godt landmandskab er – hvad er idealerne, og hvilke faktorer skal man først og fremmest tage hensyn til*

Denne artikel skildrer først hver af de tre delperioder med hver deres strukturer og idealer. Den dramatiske udvikling afspejler sig i den politiske holdning til landbruget og til skildringen af erhvervet i litteraturen. For udviklingen har været ganske dramatisk og har derfor også givet anledning til en række markante skønlitterære fremstillinger. Dette er emnet for et fjerde afsnit.

Perioden indtil 1960: Udstykning og små familiebrug

I 1950 var der 205.000 landbrug i Danmark. De var i gennemsnit på 15 ha, havde 2,5 hest hver, 15 stykker kvæg, hvoraf halvdelen var malkekøer, 16 svin og 120 høns. Og en stor del af brugene så faktisk nogenlunde sådan ud. Udstykningslovene fra 1919 skabte en række husmandsbrug i den mindre ende af skalaen med nogle brug på knap 10 ha, og så var der en meget stor gruppe af gårdmandsbrug på 10-40 ha (Kærgård, 2017; Hansen og Kærgård, 2022).

> *I 1950 var der 205.000 landbrug i Danmark. De var i gennemsnit på 15 ha, havde 2,5 hest hver, 15 stykker kvæg, hvoraf halvdelen var malkekøer, 16 svin og 120 høns. Og en stor del af brugene så faktisk nogenlunde sådan ud*

Brugene var stort set alle familiebrug drevet af ejeren og med ham og familien som en dominerende del af arbejdskraften. I de små af brugene kunne familien supplere indkomsten med en smule lønnet arbejde udenfor deres egen bedrift, og på de større gårde var der ud over familien ansat et par karle.

En sådan struktur kan i dag forekomme irrationel og gammeldags. Men stordriftsfordelene var utvivlsomt meget små i perioden 1900-1960. Med oprettelse af de mange andelsmejerier, andelsslagterier og kooperative indkøbsforeninger i årtierne frem mod 1914 fik store og små brug samme forarbejdningsmuligheder; når forarbejdningen foregik i fællesskab og til de samme afregningspriser, var der ingen fordel ved at være stor. Da hovedproduktionen var animalsk, var der ikke noget meget fast forhold mellem det tilhørende areal og produktionens størrelse; de små brug kunne have en større produktion end deres areal tilsagde ved at tilkøbe korn og andet foder. De små brug var kornkøbere og de store kornsælgere. De store maskiner, traktorerne, mejetærskerne, malke- og udmugningsanlæggene kom først senere. Mekaniseringen begyndte sidst i 1940'erne og i 1950'erne med de små Ferguson-traktorer.

Set med datidens – og vel også nutidens – øjne var den daværende struktur givet teknologien og organiseringen økonomisk rationel. De alsidige brug udnyttede de givne produktionsformers synergier. Planteavlen gav foder til dyrene, og dyrene gav husdyrgødning til planterne, så kombinationen af planteavl og husdyrhold var et must. Kvægavlen var malkekøer, og mælken blev først og fremmest brugt til at lave smør og noget ost, men det gav restprodukterne skummetmælk og valle. På den tid, hvor det meste arbejde var fysisk hårdt, og hvor kvindeidealet ikke var det absolut slanke, var der ingen, der drak skummetmælk – sødmælk var det, mennesker drak. Og hvad skulle man så bruge skummetmælken til? Løsningen var svinene. Skummetmælk (og valle) var udmærket svinefoder, så svin og kvæg fungerede effektivt sammen.

Samtidigt fungerede de små bedrifter godt sammen med selvejet. Når man gik ud af skolen efter de obligatoriske syv års skolegang som 14-årig og tjente sin løn, indtil man skulle giftes midt i 20'erne, kunne man spare op til udbetalingen til en bedrift på 10-20 ha, og med et effektivt realkreditsystem kunne man etablere sig som selvstændig landmand, samtidigt med at man giftede sig.

En bedrift med bl.a. kvæg og svin gav også en passende risikospredning. Flæske- og mælkepriser svinger en hel del, da det er tidskrævende at tilpasse produktionen. Er der mangel på svinekød, skal nogle af

smågrisene vokse op til søer, søerne skal gøres drægtige, og de smågrise, der kommer ud af det, skal fedes op, inden der kommer en større kødproduktion. Der kan gå en længere periode med høje priser, inden udbuddet kommer op, og man får derfor cykler i svinepriserne (det økonomer kalder spindelvævsmodellen, fordi priserne cykler rundt som i et spindelvæv). Og tilsvarende for mælkeproduktionen. Det er derfor vigtigt med en vis risikospredning i produktionen – flæske- og mælkepriserne er sjældent i bund samtidigt.

Den alsidige bedrift gjorde også selvforsyningen lettere. Planteavlen gav dyrefoder, og svinekød og kartofler var en stor del af landbefolkningens ernæring. De lange baconsider gav stegt flæsk, og stegt flæsk med persillesovs blev dansk nationalret.

Landbokulturen var ikke kun økonomi og produktion, men også politik og kultur. Både vedrørende politik og kirkeforhold spillede gårdejerne og landbruget en central rolle (se f.eks. Korsgaard, 2013). Landbokulturen prægede fra sidst i 1800-tallet til sidst i 1950'erne både det politiske og religiøse landskab. Kirkehistorikeren P.G. Lindhardt skriver f.eks. om grundtvigianismen: "Andelsmejeriets skorsten, højskolens borge og de "frie" menigheders kirkespirer er i lige grad bevægelsens symboler; uanset om man anlægger økonomiske, kulturelle eller religiøse perspektiver drejer det sig om de samme mennesker. Grundtvigianismen var og forblev gårdmandens religion; det var en mægtig styrke at have rod i en klassebevidst stand, styrket af økonomisk opgang og socialt fællesskab" (Lindhardt 1978: 126).

Gårdejernes parti Venstre havde i 1960 193.000 medlemmer, og Venstres Ungdom 54.000. Man fandt på landet sin kone ved ballerne i Venstre Ungdom, og når man så blev gift og fik børn, gik man til juletræ i landboforeningen eller i Venstrevælgerforeningen (hvad næsten var det samme). Ved folketingsvalget i 1960 fik Venstre valgt 38 folketingsmedlemmer, og af dem var 21 gårdejere og yderligere tre landbrugskonsulenter. Statsministrene Knud Kristensen (1945-1947) og Erik Eriksen (1950-1953) var begge gårdejere og titulerede sig som sådan.

Et afgørende forhold ved perioden var den rigelige, billige arbejdskraft. Ægtefæller og børn arbejdede med i bedriften, så man kunne tillade sig arbejdskrævende afgrøder som foderroer. Ukrudt og skadedyr bekæmpede man energisk med hakker, mekanisk behandling af jorden og med et omhyggeligt sædskifte. Men denne bekæmpelse var ikke så effektiv, at det gik ud over biodiversiteten. Ofte klarede ukrudtet og skadedyrene sig rimeligt godt.

1960-1993: Strukturrationalisering, maskiner og kemi

Alt dette ændrer sig i 1960'erne og 1970'erne. Kvinderne bliver udearbejdende, børnene fik længere skolegang, og lønarbejde bliver dyrere. Der var ikke længere rigeligt med arbejdskraft på landet. Man måtte derfor erstatte arbejdskraften med kapital. Kapital blev store maskiner; og skal mejetærskernes og malkeanlæggenes kapacitet udnyttes fuldt ud, skal der store marker og besætninger til. De små bedrifter var ikke længere økonomisk rationelle. Brugene er derfor, jf. tabel 1, blevet større og større.

Tabel 1: Strukturudviklingen i dansk Landbrug

År	Antal brug	Gennemsnitligt areal, ha
1960	196.100	15,8
1980	114.200	25,3
1995	66.200	40,6
2020	33.148	79,0

Kilde: Hansen og Kærgård (2022: 19)

Og det er en klar undervurdering af udviklingen, for af de 33.148 brug i 2020 er kun en lille del heltidsbrug, i 2024 under 6.000, som i gennemsnit ejede 160 ha. og dyrkede 280 ha. En hel del af heltidsbrugene er blevet meget store. I 2019 var der f.eks. fem svineproducenter, der hver leverede over 100.000 svin årligt. Dvs. at mere end 25.000 af brugene er deltids- og hobbybrug med lidt får, kødkvæg og rideheste. De er ikke ejet af landmænd, men af bedre stillede byboere. Som en husmandsforeningsleder sagde, inden husmandsforeningerne blev nedlagt: "De er ikke organiseret i husmandsforeningerne, men i DJØF og Dansk Magisterforening".

Landmændene bliver altså tvunget til at udvide og investere. Det kan skildres som en trædemølle, og teorien om landbrugets trædemølle er en etableret teori, der siger, at øget teknologi medfører stigende produktivitet, stigende udbud og dermed faldende priser. De lavere priser øger behovet for omkostningssænkninger og ny teknologi. Det vedvarende teknologipres lever de innovative landmænd med, mens de mere afventende landmænd kun oplever de negative virkninger i form af prisfald (Hansen, 2016). Konkurrencepres, teknologisk udvikling og prisfald er faktisk en hjørnesten i en markedsøkonomi, jf. det kendte Karl Marx-citat: "Akkumuliert, Akkumuliert! Das ist Moses und die Propheten". Se også beskrivelsen af denne proces set fra landmændenes side i Morten Knudsen og Sharon Kishiks artikel i dette temanummer.

» *Landmændene bliver altså tvunget til at udvide og investere. Det kan skildres som en trædemølle, og teorien om landbrugets trædemølle er en etableret teori, der siger, at øget teknologi medfører stigende produktivitet, stigende udbud og dermed faldende priser. De lavere priser øger behovet for omkostningssænkninger og ny teknologi*

Ukrudtet og skadedyrene kunne nu også effektivt bekæmpes med pesticider, og kunstgødning gør husdyrgødning overflødigt. En alsidig drift med sædskifte er ikke længere nødvendig. I 1962 sagde en af de fremtrædende landmænd i Vendsyssel, at et gammelt ord siger, at man skal være tro mod sin kone og sit sædskifte, men han var ikke længere helt tro mod sit sædskifte. I 1970'erne holdt man op med at være tro mod både kone og sædskifte, og begge dele var den kemiske industris skyld. Pesticider og kunstgødning gjorde sædskiftet overflødigt, og p-pillerne gjorde det overflødigt at være tro mod konen.

For at udnytte de store produktionsanlæg optimalt er der også sket en specialisering. Man sætter alle bedriftens ressourcer ind i en enkelt produktionsgren, jf. tabel 2. Hvor det i 1970 var 68 procent af bedrifterne, der havde både kvæg og svin, jf. argumentationen i forrige afsnit, så er det nu kun 2 procent. Og specialiseringen går videre, så nu er der svineproducenter, der har søer og producerer smågrise, mens det er andre, der feder smågrisene op til slagtning. Over halvdelen af svinene sælges levende ud af landet til opfedning og slagtning i bl.a. Tyskland og Polen.

Tabel 2: Specialiseringen i procent:

År	1970	1990	2020
Bedrifter uden kvæg og svin	11	35	62
Bedrifter med enten kvæg eller svin	21	47	36
Bedrifter med både kvæg og svin	68	18	2
I alt	100	100	100

Kilde: Hansen og Kærgård (2022: 20)

Udviklingen mod større og større brug er foregået i hele perioden 1960-2026. Men det har selvfølgelig varieret, hvor hurtigt den er gået, og hvordan den er blevet finansieret. I perioder med stigende ejendomspriser har jordprisstigningerne givet kapitalgevinster, der har gjort det muligt for dynamiske landmænd at finansiere opkøb af nabogårde. I perioder med prisfald er mange landbrugs økonomi blevet stærkt afhængig af bankernes velvilje (dansk landbrug har på grund af det attraktive danske realkreditsystem altid haft en høj gældsprocent). Der har navnlig været store udsving i jordprisen i 00'erne med en stærk stigning først i årtiet og så et kraftigt prisfald efter finanskrisen sidst i årtiet.

Samtidigt har landbruget mistet økonomisk betydning. I 1946 var 525.000 beskæftiget i landbruget, i 2015 var det tal faldet til 63.000. Landbrugets produktion udgør i dag kun to procent af det danske nationalprodukt og omkring 10 procent af vareeksporten.

Skal udviklingen i perioden efter 1960 sammenfattes, så er store maskiner blevet en central del af produktionsapparatet, og pesticider en central og

meget effektiv del af ukrudts- og skadedyrsbekæmpelsen. Kunstgødning har sikret planternes ernæring. Årsagen til udviklingen er i høj grad, at arbejdskraften er blevet dyr og knap.

Bløde værdier og biodiversitet: Perioden efter 1993

Skal jorden dyrkes effektivt på den måde, det er skildret i forrige afsnit, er store marker og besætninger centrale. Vandhuller, læhegn og vandløb er i vejen. Med store marker og effektive pesticider er ukrudts- og skadedyrsbekæmpelse desuden blevet så effektiv, at biodiversiteten er blevet et problem. Fra sidst i 1980'erne begynder miljø og biodiversitet derfor at blive en del af landbrugsdebatten.

Det er ikke nødvendigvis, fordi pesticiderne giver store sundhedsmæssige problemer. De gør det, de er designet til, nemlig at bekæmpe skadedyr og ukrudt. Det gør de så effektivt, at det går ud over biodiversiteten. Det er ikke først og fremmest pesticidernes bivirkninger, der giver problemer, det er deres effektivitet.

De tendenser, der er skildret i forrige afsnit med større brug og øget specialisering er fortsat helt op til i dag, jf. tabel 1 og 2. På disse områder er der sket en permanent udvikling fra 1960 til i dag. Når der alligevel kan være grund til at dele perioden 1960-2026 op i to, er det, fordi der omkring 1990 sker noget afgørende. Miljøet og de bløde værdier kom til at spille en mere og mere afgørende rolle. Man kan diskutere, hvornår man skal lade den ny periode begynde. Man fik den første vandmiljøplan i 1987, vandmiljøplan II kom så i 1998 og vandmiljøplan III i 2004. Landbohøjskolen fik i løbet af 1990'erne både et professorat i miljøøkonomi og et i dyreetik (det gav nogle problemer at få professoratet i miljøøkonomi besat; det blev opslået og genopslået uden kvalificerede ansøgere og blev først besat med nordmanden Eirik Schrøder Amundsen i 2006, mens professoratet i dyreetik fra 1997 blev besat med Peter Sandøe).

Der skete også et skift i Landbrugsrådets politik i 1995, da man skiftede præsident fra H.O.A. Kjeldsen til Peter Gæmelke. Hvor H.O.A. Kjeldsen var en håndfast talsmand for det traditionelle landbrug, indså Peter Gæmelke, at landbruget var nødt til at acceptere, at det nu var byerne, der havde det store ord, og her kunne holdningen til miljø og dyreetik være en anden end i det traditionelle landbrug. Af central betydning var også, at Danmark i 1993 med Svend Auken fik en ekstremt magtfuld miljøminister. Som tidligere partiformand og stadig med mange tilhængere i Socialdemokratiet fik miljøministeriet i Svend Aukens ministerperiode 1993-2001 en stærkere position end i nogen anden periode. At sætte 1993 som periodens start er selvfølgelig et ret tilfældigt årstal, men kan bl.a. begrundes med, at det altså er det år, Svend Auken bliver miljøminister.

Hvor landbruget havde mistet sin position som et økonomisk dominerende erhverv, så var erhvervet stadig helt centralt for det danske miljø; jf. tabel 3 er det næsten ⅔ af det danske areal, der er dyrket landbrugsjord. Samtidigt foregår næsten hele planteproduktionen og en stor del af husdyrproduktionen i fri luft og har dermed en væsentlig større påvirkning af det omgivne miljø end en industriproduktion, der kan foregå i et lukket lokale med filtre på udslippet af røg og spildevand til omgivelserne. Eksternaliteterne er store, vil økonomerne sige.

Tabel 3: Arealanvendelsen i Danmark 2024.

Anvendelse	Procent af det danske areal
Landbrugsareal	58,1
Skov	13,4
Byer, veje m.v.	13,9
Heder, enge og andet natur	9,2
Søer og vandløb	2,3
Andet	3,1
I alt	100,0

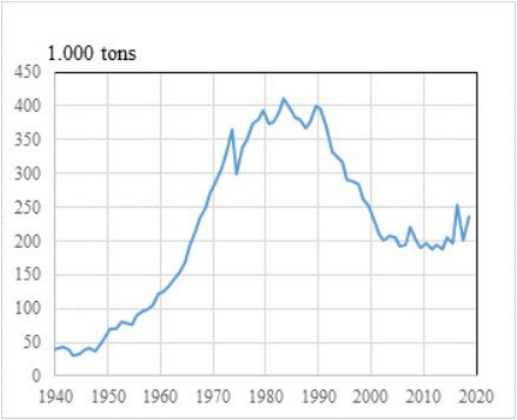
Kilde: Danmarks Statistikbank.

Det var derfor naturligt, at der kom en øget regulering af brugen af pesticider og gødningsstoffer. På figur 1 ses tydeligt, hvordan brugen af kunstgødning (her kvælstof) stiger kraftigt fra 1940'erne til 1980'erne. Der kom så en kraftigere regulering og

omkring en halvering fra 1990 til 2000, men siden er det ikke lykkedes at nedbringe forbruget yderligere.

Ser man på brugen af pesticider, er det vanskeligere at opstille et godt samlet mål, da der er mange typer af pesticider med forskellig styrke, men de grove mål, man kan opstille, giver et nogenlunde tilsvarende billede (Hansen og Kærgård, 2022). Når man ser på figur 1, er det fristende at tillægge Svend Aukens ministerperiode 1993-2001 en central betydning.

Figur 1: Solgte mængder kvælstof (handelsgødning) til dansk landbrug

I de senere år er klimapolitikken kommet til som et nyt centralt element i den politiske debat, og også her spiller landbruget en central rolle. Kvægbruget består af drøvtyggere, og de udleder store mængder af metan, der er en mere kraftigt virkende drivhusgas end CO_2; til gengæld nedbrydes metan væsentligt hurtigere end CO_2.

Samtidigt er oksekød en meget ressource- og arealkrævende produktion af fødevarer. Forsøg og beregninger viser, at hvis man vil dække et menneskes kaloriebehov alene med oksekød, vil det kræve et areal på 8.173 m^2 mod 2.592 m^2, hvis kaloriebehovet skal dækkes med svinekød, 1.314 m^2, hvis kaloriebehovet bliver dækket med grøntsager, og kun 274 m^2, hvis kaloriebehovet dækkes alene med kartofler. Et sådant regnestykke er naturligvis ren teori. Et menneske kan jo, selv om det får sit kaloriebehov dækket, ikke leve alene af kartofler (eller oksekød). Men det er dog en markant illustration af, at oksekød er et særdeles ressourcekrævende kostbidrag (Thomsen, Husted og de Neergaard, 2013: 16-7).

Men skal man lave en realistisk kostpolitik, er det ganske kompliceret. Et ideal om ren økologisk og vegetarisk kost, som mange ønsker sig, er ikke gennemførlig. Hvis man vil have æg, kommer der også nødvendigvis kød i form af hanekyllinger og suppehøns, og tilsvarende kan man ikke få mælk uden kød fra tyrekalve og slagtede malkekøer. Tilsvarende bliver der næringsstofmangel for planterne, hvis der ikke er dyr til at levere husdyrgødning (hvis man altså er økolog og ikke vil bruge kunstgødning) (Kærgård, 2023).

Den danske fødevareproduktion er altså af begrænset økonomisk og beskæftigelsesmæssig betydning, men af afgørende betydning for miljø, klima og biodiversitet. Og disse "bløde" værdier er blevet helt centrale i det moderne samfund.

Holdningen til landbruget og landbrugsudviklingen

Man kan, som gjort i Paul Sharp og Esben Bøgh Sørensens artikel i dette temanummer, understrege, at efter strukturskiftet fra vegetabilsk til animalsk produktion sidst i 1800-tallet har den grundlæggende danske landbrugsmodel uændret været en eksportorienteret animalsk produktionsmodel. Men selv om produktionsmodellen er uændret, har strukturudviklingen i de sidste halvtreds år måske af den enkelte landmand været følt som mere dramatisk end skiftet i produktionsstruktur i slutningen af det 19. århundrede.

> *Landmænd er af økonomiske grunde blevet presset ud af erhvervet; familier har måttet opgive en familiegård, som har været slægtens hjem i generationer; mange er blevet tvunget til at ændre livsbaner*

I 1890'erne var det den samme landmand, der sad på den samme gård, men blot skiftede produktionen fra korn til smør. Det kunne godt være udfordrende, men den dramatiske strukturudvikling i dansk land-

brug fra 1960 til i dag har nok haft større personlige konsekvenser for mange mennesker; landmænd er af økonomiske grunde blevet presset ud af erhvervet; familier har måttet opgive en familiegård, som har været slægtens hjem i generationer; mange er blevet tvunget til at ændre livsbaner.

Disse følelsesmæssige aspekter af landbrugshistorien beskrives nok bedre i skønlitteraturen end i den økonomisk-historiske faglitteratur. Og der er faktisk kommet en ganske omfattende mængde skønlitteratur og erindringer, der viser de stærke følelser, strukturændringerne har fremkaldt. Det ses f.eks. tydeligt af en debat i *Dansk Kirketidende* i 2014. Senere biskop Henrik Wigh-Poulsen anmeldte her Ove Korsgaards bog *Solskin for det sorte muld*. Henrik Wigh-Poulsens synspunkt er, at Korsgaards bog er "en gammel sang sunget på ny, en smuk mindesten sat over en kultur, der var". Et led i "den store nationale fortælling om landbokulturen og dens fald, som forfatterne Aakjær, Jensen og Knudsen allerede ved forrige århundredskifte mejslede ind i vor fælles bevidsthed". I den tradition ser han også bl.a. Jens Smærup Sørensens romaner. Selv hensættes han ikke i "bævende rørelse ved synet af en selvbinder". Det er vigtigere, at forfatterne skriver, så "vi alle bliver bedre til at se, hvad der er, end hvad der engang var". Det førte til en heftig debat med Smærup Sørensen, der mente, at "den store historie om landbruget er vi kun lige begyndt at fortælle". Missionen er "at male et billede af os mennesker, som vi er, og som vi var, og som vi til alle tider vil være"; for en oversigt over denne debat se Kærgård (2014).

Debatten er en indikation af, hvor omfattende den skønlitterære beskrivelse af strukturændringen i dansk landbrug er. Nævnes bør i denne forbindelse Jens Smærup Sørensens roman *Mærkedage* fra 2007 og Niels Krause-Kjærs *Ude for uden* fra 2025. *Mærkedage* illustrerer udviklingen ved beskrivelse af tre familiefester i et landbosamfund, en konfirmation i 1934, et sølvbryllup i 1967 og en 60-års fødselsdag i 2003. *Ude for uden* bindes sammen af en gruppe højskoleelever, der efter højskoleophold i 1946 holder kontakten vedlige ved at skrive om deres liv i nogle hæfter, der cirkulerer imellem dem resten af livet. Hvor central og relevant, landbohistorien har været for mange danskeres liv, ses af, at begge bøger har været bestsellere, og begge har fået Boghandlernes Gyldne Laurbær; en pris, der uddeles årligt, og som tidligere er givet til forfattere som Martin A. Hansen, Karen Blixen og Tove Ditlevsen.

Smærup Sørensen og Krause-Kjær er begge vokset op i et landbomiljø, men har fået en karriere uden for landbruget. De repræsenterer den store gruppe af byboere, der har et tæt forhold til landbruget. Hvor meget, forfatternes holdninger er præget af opvæksten i landbruget, ses f.eks. af Krause-Kjærs bog. Ordet "ukrudt" forekommer 15 gange på de 200 første sider og altid negativt som tegn på forfald: "Gårdspladsen var dækket af ukrudt, som strakte sig i en halv meters højde. Flere steder kunne man se knækkede og revnede tagsten" og "Det var i virkeligheden ikke nogen allé, men blot lidt tilfældige træer langs vejen. Ukrudtet stod flere steder, bygningerne var i vidt forskellige materialer" (Kærgård, 2025). Her er man langt fra de unge og byboernes "vild med vilje" og en positiv brug af ordet "biodiversitet" i stedet for det negative "ukrudt". De gamle landboidealer er fast forankret i os ældre, der er opvokset på landet. Men sådan er holdningen ikke blandt de unge indfødte byboer.

Hvor konfliktfyldt forholdet mellem ung og gammel, mellem land og by, internt indenfor landbruget og i den enkelte landmands egne følelser skildres malende i Smærup Sørensens sang ("round-up-sangen"):

> Jeg ejer både mark og eng og det er dansk natur
> og storbyfolk de roser den, de glor og de går tur
> men jeg ser mest kun arbejdskrav og mulighed for fold
> miljøpræk, værn og fredning, åh, det gør mig klam og kold
> Alligevel er det lærkens sang og kalvens bløde tunge
> og kornets fine skær og ræven med sin unge
> der holder mig i live og får mig til at blive
> (Højskolesangbogens 18. udgave, nr. 129).

Om landmændenes ambivalente holdning se også Knudsen og Kishiks' artikel andet sted i dette temanummer.

Parallelt med de skønlitterære beskrivelser er kommet en række erindringer, f.eks. ovenfor omtalte *Solskin for det sorte muld* af Ove Korsgaard fra 2013. De stærke følelser i den nedlagte fædrene gård er også her tydelige: "Bygningerne står endnu på stedet, men stedet findes ikke længere som gård. Jorden blev solgt fra i 1999. Hermed mistede Hvidbjerggård sin sjæl." Og om den gamle idrætsplads: "Alt emmede af forfald. Hvor der tidligere var grønt græs, voksede der nu ukrudt" (Korsgaard, 2013: 7).

Da landbruget var det dominerende eksporterhverv i 1950'erne, sagde man, at når landbruget har det godt, har vi det alle godt. Den holdning findes stadig i de dele af landbruget, der er organiseret i "Bæredygtigt landbrug", og som stemmer på Inger Støjberg. Holdning repræsenteres i Krause-Kjærs bog af en svineproducent, der siger: "Det er en god forretning, hvis man er dygtig. Rigtig god endda. Ikke kun for mig. Også for Danmark". Men den unge pige, der repræsenterer Krause-Kjærs datters generation, svarer: "Du har ukrainere til at fodre dine svin med soja fra Sydamerika, inden de bliver kørt til Polen for at blive fedet op og slagtet, hvorefter du spreder deres gylle ud over markerne, så der ikke er flere fisk i søen. Hvordan er det en god forretning for Danmark?"

> *Landbruget er gået fra at blive betragtet som det centrale erhverv, der sikrede Danmarks velstand til et samfundsøkonomisk forholdsvis betydningsløst erhverv, der er hovedårsagen til mange af vore miljø- og klimaproblemer*

Landbrugets fremtid mellem produktionskrav og nye samfundsidealer

Der er i de sidste 70 år sket radikale ændringer i dansk landbrugs struktur og i holdningerne til erhvervet i og uden for landbruget. Men ændringerne i holdningerne sker langsomt; vi er stadig langt fra, at alle betragter "vild med vilje" som et naturligt ideal for haver og marker. Selv forholdsvis unge mennesker på omkring de 60 år som Krause-Kjær ser ukrudt som en fjende, der skal bekæmpes, og nyder synet af en velklippet græsplæne uden mælkebøtter og tusindfryd. "Den danske landbrugsidentitet stikker stadig dybt" , som en kronik af Krause-Kjær hedder.[2]

Men når om få årtier "vild med vilje" nok bliver et helt dominerende ideal, og uendeligt få har noget forhold og kendskab til praktisk landbrug, bliver det svært at drive et konventionelt landbrug (og meget af det økologiske landbrug ser i den forbindelse relativt "konventionelt" ud). Hvad det vil betyde for dansk landbrugs fremtid, er svært at sige. Men vi skal nok først igennem en periode, hvor der er stærke konflikter mellem by og land, og inden for landbruget. Et effektivt konventionelt landbrug med store industrialiserede bedrifter og en bybefolkning, der mest har sine holdninger fra TV's "Bonderøven" og forbinder dyr med deres familiedyr og Disneys tegnefilm, kan let få besvær med at blive enige om et pragmatisk kompromis.

Men hvordan fremtiden vil forme sig, er det svært at sige. Selv om miljø har spillet en central rolle siden først i 1990'erne har landbruget og dets organisationer indtil nu haft en afgørende indflydelse på landbrugs- og miljøpolitikken, og det har de også haft på den i 2024 indgåede grønne trepartsaftale, jf. Dikte Reeh Andersen et al.s artikel i dette temanummer. Men måske er vi på vej ind i en helt ny periode. Byernes accept af og kendskab til den traditionelle landbrugsproduktion er aftagende, og der er en stigende politisk skepsis overfor frivillige aftalers virk-

2. Krause-Kjær fortæller, at efter debatten om ukrudt og idealet om de velholdte marker ved introduktionen af hans bog kom hans datter hen til ham og sagde, at først nu forstod hun, hvorfor han slog græsset i sommerhuset så tit (Krause-Kjær, 2025b).

ning. Det er sigende, at folketingsvalget i 2026 blev et "svine- og drikkevandsvalg", og at landbrugsministeriet ved regeringsdannelsen i juni 2026 blev nedlagt. Samtidigt er der inden for landbruget vokset en række alternativer til det traditionelle landbrug frem, navnlig med økologisk landbrug, men også med en række andre alternativer, som f.eks. regenerativt landbrug, frie bønder-levende land osv. Vi kan være på vej ind i en periode med store ændringer; en periode, hvor Axelborg har mindre og mindre hånd på den landbrugspolitiske styring.

Med det stærkt specialiserede landbrug er det ikke nødvendigvis sådan, at det er de samme tendenser, der slår igennem i alle dele af erhvervet. Der er dog nogen tendenser, der tvinger ændringer igennem også udenfor miljø- og klimaområdet; f.eks. gør de meget store brug selvejet umuligt – det er vanskeligt at begynde som selvstændig landmand, hvis det kræver en bedrift til omkring 100 millioner kroner. Men det er selvfølgeligt lettere for historikere om nogle år at se, om der er ved at ske noget afgørende nyt.

Referencer

Hansen, Henning Otte (2016), "Landbrugets trædemølle: gælder den stadig?" *Tidsskrift for Landøkonomi*, 202(3): 241-51.

Hansen, Henning Otte og Niels Kærgård (2022), "Udvikling og rammevilkår for dansk landbrug", i Gudrun Gormsen, red., *Dansk landbrug 1945-2020*, København: Gads Forlag, pp. 14-53.

Korsgaard, Ove (2013), *Solskin for det sorte muld: Om slægt og folk*, København: Gyldendal.

Krause-Kjær, Niels (2025), *Ude for uden*, København: Lindhardt og Ringhof.

Krause-Kjær, Niels (2025b), "Den danske landbrugsidentitet stikker stadig dybt", *Politikens kronik*, 15. september.

Kærgård, Niels (2014), "Rørelsen ved synet af en selvbinder", *Dansk Kirketidende*, 166(4):14-7.

Kærgård, Niels (2017), "Dansk landbrug i fortid, nutid og fremtid", *Samfundsøkonomen*, nr. 4: 4-9.

Kærgård, Niels (2023), "Læren af skiftet fra korn til animalsk produktion i 1880'erne", *Tidsskrift for Landøkonomi*, 209(1): 9-16.

Kærgård, Niels (2025), "Niels Krause-Kjær nævner ikke "biodiversitet" i sin nye roman. Det er der en god grund til", *Jyllands-Postens kronik*, 21. september.

Lindhardt, P.G. (1978), *Vækkelse og kirkelige retninger*, Aarhus: Forlaget Aros.

Sørensen, Jens Smærup (2007), *Mærkedage*, København: Gyldendal.

Thomsen, Rikke Pape, Søren Husted og Andreas de Neergaard (2013), *Mad for milliarder*, Institut for Plante- og Miljøvidenskab, Københavns Universitet, Frederiksberg.